

підприємствами та радгоспами. Ці специфічні заклади часом відзначалися дещо кращими умовами утримання вихованців, як у звичайних дитбудинках. З іншого боку, екстремальні умови повоєнної доби спричинили типові для тогочасних установ труднощі функціонування відомчих установ. До справді унікальних закладів для безпритульних дітей слід віднести колгоспні дитбудинки, які в силу певних об'єктивних причин працювали порівняно недовго. В міру вичерпання джерел поповнення контингентів дитбудинків, потреба у функціонуванні альтернативних установ для безпритульних дітей з часом відпала.

1. Ленська В.В. Піклування партій про загальне навчання дітей і підлітків у роки війни // Український історичний журнал. – 1987. – № 9.
2. Пилипенко Л.В. Зігріті всенародною любов'ю // Радянська школа. – 1988. – № 6.
3. Чернега П.М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945). – К., 1987.
4. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – К., 1963. – Т. 2.
5. Радянська освіта. – 1946. – 18 липня. – № 33.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 340.
7. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 128.
8. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 7280.
9. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 10. – Спр. 429.
10. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 10. – Спр. 118.
11. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 10. – Спр. 354.
12. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 10. – Спр. 428.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 338.
14. ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 3921.
15. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 7281.
16. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 7279.
17. Народное образование. Основные постановления, приказы и инструкции. – М., 1948.
18. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 816.

Н.В. Горло

ВИРІШЕННЯ ПИТАННЯ ПРО МАСШТАБИ І НАПРЯМИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ІЗ ЗОНИ ЗАТОПЛЕННЯ ВОДОСХОВИЩ ДНІПРОВСЬКОГО ГІДРОКАСКАДУ (50 – 70-ті рр. ХХ ст.)

В українському суспільстві є чимало проблем, які обговорюються як у повсякденному житті, так і на науковому рівні. До таких питань належить функціонування об'єктів Дніпровського гідрокаскаду. Дискусії про енергетичну ефективність гідровузлів, екологічні і соціальні наслідки гідробудівництва свідчать про стійкий інтерес до проблеми з боку громадськості. І якщо оцінки пересічних громадян часто є непослідовними і ілюструють "істеричний" підхід до проблеми, то від науковців очікують обґрунтованих висновків і тверджень.

Важливого значення історики надають вивченню передумов гідробудівництва і його реалізації. Спеціальні дослідження з даної проблеми відсутні, але деякі питання, пов'язані з соціально-економічними

заходами у період гідробудівництва, розглядаються у працях з історії українського села [1; 2]. Переселення зламало долі багатьох людей, зараз теж існує потреба в відселенні із зон підтоплення та берегообвалнення, тому актуальним залишається вивчення питань, пов'язаних з організацією переселення. Метою дослідження є з'ясування масштабів і напрямів переселення із зони затоплення і визначення факторів, які впливали на вибір напрямів переселення. Предметом є теоретичні та практичні заходи по організації переселення населення із зони затоплення водосховищ Дніпровського гідро каскаду (50 – 70-ті рр. ХХ ст.). Об'єктом дослідження виступає процес переселення із зони затоплення та державна політика, що його обґрунтовувала.

У зв'язку з густою мережею населених пунктів на Наддніпрянщині у зону затоплення потрапляло багато сіл і міст. Потребувалося вибрати місця поселення зі зручними умовами для проживання і врахувати при цьому бажання переселенців. Масштаби переселення прямо залежали від розмірів затоплень. У силах проєктантів було запланувати невеликі площі затоплення, що зменшило б масштаби переселень, але вони йшли на це неохоче, тому кількість переселенців виявилася досить значною на кожному водосховищі.

При проєктуванні Каховської ГЕС спеціалісти Українського державного інституту гідропроєктування ім. В.Я. Жука (УкрГідеп) в залежності від технічних параметрів гідровузла розглядали кілька варіантів будівництва, які відрізнялися розмірами затоплень і кількістю переселенців. У проєктному завданні 1951 р. зазначалося, що збитки від затоплення цінних угідь незначно збільшуються зі зростанням відмітки підпірного горизонту, але зростає число дворів, що переселяються, і затрати на переселення [3, 65]. Фактично перенесли більше 7 тис. дворів сільського типу і 2 тис. дворів міського типу [4, 172], відселили близько 34 тис. осіб [5, 129]. Кількість переселенців у середньому до загального числа жителів прибережних сіл склала 14,4%.

Повністю затоплених великих сіл було небагато, для їх жителів будували нові поселення на березі водосховища. Населення хуторів у плавнях Дніпра переселялося у сусідні села. В умовах достатньої землезабезпеченості розміщення в інших районах області визнали економічно не вигідним.

Зважаючи на великі розміри затоплень, значно гостріше проблема переселення постала на Кременчуцькому водосховищі. Згідно проєкту 1953 р., затоплювалося 263,1 тис. га. У зоні затоплення налічувалося 36,7 тис. дворів (131,3 тис. осіб), а в зоні підтоплення – 7 тис. господарств (25,1 тис. осіб) [6, 76, 77]. Якщо загалом у колгоспах, що потрапляли під вплив водосховища, налічувалося 92,9 тис. дворів, то переселення потребували 42,5 тис. господарств з працездатним населенням більш як 50 тис. осіб (45% господарств) [7, 7]. У зоні затоплення знаходилося 190 населених пунктів, у тому числі 4 міста; повністю затоплювалися 86 сіл і 1 місто.

Проблема полягала у тому, що райони затоплення були густозаселеними. Якщо в середньому у 16 східних, південних і центральних областях України на кожного працездатного припадало 4,1 га орних земель чи інших угідь, то у Полтавській області – 3,5 га, у тому числі в Оболонському районі – 3,18 га,

Градизькому – 2,21 га. У Кіровоградській області землезабезпеченість складала 5,1 га, а у Новогеоргіївському районі ще менше – 2,63 га. Найнижчі показники мали Золотоніський район – 1,91 га, Чигиринський – 1,52 га, Черкаський – 1,44 га [6, 28]. Слушною є думка С.М. Тимченка про те, що аграрне перенаселення регіону було одним з основних аргументів на користь будівництва Кременчуцького гідровузла [2, 142]. Крім достатньої землезабезпеченості, потребувалося вирішити питання щодо розміщення худоби придніпровських колгоспів – 182 тис. голів. Її не можна було залишити в прибережних селах, тому що затоплювалися майже всі сіножаті.

Проектне завдання зафіксувало розміщення у межах своїх колгоспів 22,3 тис. дворів (25427 осіб), доприселення в інші колгоспи цих районів 4,9 тис. дворів (5766 осіб) і переселення за межі своїх районів 14,2 тис. дворів (19149 осіб) [7, 7].

Однак напруженими переселення викликали великі дискусії. Прихильниками переселення в межах своїх областей були представники місцевої влади. Питання напрямів переселення розглядалося 25 січня 1954 р. на нараді при відділі водогосподарських заходів Управління Справами Ради Міністрів УРСР. У виступах домінувала думка про необхідність переселення на Південь України, де землезабезпеченість на одного працездатного становила 15-20 га і де відчувалася потреба в робочих руках на освоєнні великих зрошуваних масивів, таких як Верхньо-Інгулецький в Херсонській і Миколаївській областях. У зв'язку з переселенням площі зрошення в цих областях пропонували збільшити з 4% до 20%. Переселення визнали важливою справою, яку треба вирішувати "з великим народногосподарським піднесенням, враховуючи політичний бік цього питання" [8, 25]. Ще один вагомий аргумент полягав у тому, що господарство переселенця легше перемістити, ніж осіле. Згоди самих переселенців ніхто не питав.

Проблемним було питання про масштаби переселення в південні області. Начальник планово-економічного управління Міністерства сільського господарства УРСР В. Кривошеєв вважав, що треба переселяти не більше 25% населення [8, 19]. Представник Управління Справами Ради Міністрів УРСР Пилипенко пропонував переселити 75% населення. Він зазначав: "Якщо витратити державні гроші на переселення, то треба переселяти не туди, де робоча сила в надлишку, а туди, де її недостатньо" [8, 22]. Історик С.С. Падалка стверджує, що переселення на південь було головною метою спорудження водосховища [1, 116]. Проте аналіз документів показує, що у проектах мотив переселення на південь не був домінуючим, але очевидно, що відселення із зони затоплення співпало з потребою освоєння зрошуваних масивів. Представники Держплану УРСР не заперечували розміщення господарств у південних областях, але за умови дотримання принципу добровільності. Частина населення передбачали використати на будівництві Кременчуцької ГЕС і оселити недалеко від об'єктів будівництва [6, 33 – 34].

ЦК КПРС схвалив план розселення, за яким у межах районів зони затоплення оселялося 28030

дворів, поза ними – 14476 дворів, з них 3 тис. – за межами областей [7, 152]. Рішення про планове переселення в інші райони приймали облвиконкоми. За умов достатньої землезабезпеченості дозволялося поселення на землях своїх колгоспів. Це полегшувало життя переселенців, які були знайомі з умовами господарювання. Фактично більше 70% дворів розмістили у межах тих же районів, інші – в сусідніх районах, невелика кількість переселилася на південь. У Новогеоргіївському районі Кіровоградської області у 1956 р. за межі району виїхало 303 господарства, з них 80-85% розмістили у цій області [9, 197].

Відстань відселення була невеликою. В Ірклівському районі Черкаської області 22 села (11 колгоспів) відселялися за 10-35 км [9, 244]. Село Боровиця у 1959 р. перенесли за 2 км на схили Дніпра [10, 675]. У Полтавській області переселення відбувалося в радіусі 80 км [11, 10].

Повністю затоплювалося тільки м. Новогеоргіївськ Кіровоградської області. Управління в справах архітектури при Раді Міністрів УРСР запропонувало переселити жителів до селища будівників Кременчуцької ГЕС і використати його на будівництві електростанції, а колгоспне населення міста розмістити у найближчому колгоспі [8, 101].

Переселення в інші області закріплювалося в урядових документах. Основними місцями доприселення були райони зрошеного землеробства – Снігурівський і Жовтневий райони Миколаївської області та Білозерський і Херсонський райони Херсонської області. Рада Міністрів УРСР, згідно постанови Ради Міністрів СРСР № 1373 від 5 листопада 1955 р., зобов'язала Полтавський і Черкаський облвиконкоми переселити в Миколаївську область 3 тис. і в Херсонську 2 тис. господарств. Протягом 1956–1959 рр. з Черкаської в Миколаївську область переселялося 3 тис. господарств, в Херсонську – 500, а з Полтавської в Херсонську – 1,5 тис. господарств [12, 40]. Отже, запланована кількість переселенців у південні області складала близько 10% від загальної кількості переселених господарств.

Дещо менша кількість людей переселялася на Дніпродзержинському водосховищі. Згідно доповідної записки Укргіддепу (1952 р.), площа затоплення передбачалася у розмірі 61 тис. га. Тут знаходилося 15,8 тис. дворів з населенням 53 тис. чол. [13, 3,4]. Оскільки межі затоплення постійно уточнювалися, у проектах кількісні показники переселення неодноразово змінювалися. У ході будівництва визначили, що переселити треба 11,7 тис. господарств (93 населені пункти). 3,8 тис. колгоспних господарств (37,8 тис. осіб) 6,8 тис. дворів (85,3%) планували розмістити на землях власних колгоспів, а інші 1200 доприселити в сусідні колгоспи [14, 156]. Переселення в основному проводилося в межах своїх колгоспів.

Міста на Дніпродзержинському водосховищі затоплювалися частково, тому розселення відбувалося в їхніх межах. Всіх жителів селища Романково, частини м. Дніпродзержинська, розмістили у самому місті.

Неоднозначна ситуація з визначенням масштабів переселення склалася на Київському водосховищі. Слід нагадати, що й поява Київської ГЕС довгий час

залишалася під питанням. Але дискусії щодо доцільності будівництва не пройшли даремно, для реалізації обрали варіант, за яким загальна площа затоплених земель складала 142,1 тис. га [15, 119–121]. За проектним завданням відселення 10,1 тис. господарств Київської і Чернігівської областей, яких планували розмістити в основному в межах цих областей. У Вищедубечанському районі Київської області із загальної кількості 7669 дворів переселялося 3124 двори (10,2 тис. чол.), яких вирішили перемістити у Броварський і Димерський райони Київської області. Населення інших районів розмістили відповідно до районних схем розселення, складених Укрдідпросільбудом Міністерства сільського господарства УРСР [16, 3].

Відстань перевезень склала близько 75–220 км [17, 176]. У Чернігівській області затоплювалося більше 2,5 тис. дворів, які були розміщені у межах своїх районів, деяка частина населення оселялася за 250–300 км [18, 36].

Переселення за межі області проектувалося тільки на початку підготовки до затоплення. Наприклад, за рішенням Київського облвиконкому № 538 від 1 липня 1962 р. "Про затвердження схеми розселення населення із зони водоймища Київської гідроелектростанції" в Крим переселялися села Домонтове (205 дворів) і Городище (111 господарств) [19, 114].

Значні розміри затоплень планувалися на Канівському водосховищі. Під час проектування ГЕС, у 1960 р., запланували до затоплення 87,4 тис. га земель [20, 27]. За новим проектом 1971 р. площа затоплення склала 65 тис. га [21, 170, 171]. Відповідно змінювалися показники щодо кількості відселених господарств. Фактично переселили 2476 дворів [22, 17]. Згідно схем розселення населення оселялося переважно у межах своїх областей. У зоні водосховища 36 населених пунктів затоплювалися повністю, 9 – на 50–85% і 11 – від 10 до 50% [15, 127].

На всіх гідровузлах переважало поселення у межах районів, що входили у зону затоплення. Ряд сіл, розташованих поза зоною затоплення, значно збільшився за рахунок переселенців. Підраховано, що населення кожного незатопленого придніпровського села зросло зі 100–1500 до 1500–6000 чоловік [23, 18]. Водночас кількість прибережних сіл значно скоротилася на всіх водосховищах: Каховське водосховище – на 49,1%, Дніпродзержинське – на 54,0%, Кременчуцьке – на 58,7%, Канівське – на 63,8%, Київське – на 64,0% [23, 21].

Протягом періоду гідробудівництва особливого підходу потребувало вирішення питання про відселення господарств, які в умовах затоплення залишалися ізольованими від основної садиби. З врахуванням цих господарств кількість переселенців значно зростає. Наприклад, у с. Мишуриг Ріг (Дніпродзержинське водосховище) після переселення залишалася ще 47 дворів, які виявилися відірваними від шкіл, лікарні, колгоспних бригад [24, 140]. Укргідеп у проектах не торкався цієї проблеми, тому відселення господарств покладалося на місцеве керівництво. Бачимо прагнення Укргідепу займатися виключно влаштуванням ложа водосховища, не вирішуючи комплекс соціально-економічних питань.

Керівництво неодноразово стикалося з потребою врахування ролі людського фактору у випадках, коли

переселенці прагнули оселитися на островах, утворених після затоплення. У селах Кишеньки і Олександрівка Полтавської області (Дніпродзержинське водосховище) переселялося 513 дворів, з них 387 колгоспних. Колгоспники наполягали на поселенні на своїй землі, тобто на острові, який утворювався після затоплення. Для розміщення дворів залишалася 50 га (по 0,08–0,10 га на двір) [25, 18]. Оскільки в умовах відірваності від району загострювалася транспортна проблема, такий план переселення заборонили.

Отже, масштаби переселення прямо залежали від розмірів затоплень. Переважаючим напрямом поселення було розміщення населення у межах тих же районів і областей, землі яких затоплювалися, проте на Кременчуцькому водосховищі внаслідок малої землезабезпеченості мало місце планове переселення на південь, в райони зрошуваного землеробства. Завжди складно вирішувалося питання про відселення господарств, які не затоплювалися, але їх потребувалося переселити з організаційних причин. Неувага до потреб переселенців, директивне визначення напрямів переселення свідчить про нехтування людським фактором.

Соціально-економічні заходи, пов'язані з переселенням населення, будуть більш повно розкриті за умови детального вивчення механізму переселення і з'ясування його специфіки на кожному гідровузлі.

1. Падалка С.С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60 – 80-і рр. ХХ ст.). – К., 2002.
2. Тимченко С.М. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959 – 1989: Монографія. – Запоріжжя, 1995.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 909.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 6286.
5. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 217.
6. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 8909.
7. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 10865.
8. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 10863.
9. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 1888.
10. Історія міст і сіл Української РСР: В 26-ти томах. Черкаська область. – К., 1972.
11. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 10. – Спр. 2984.
12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 2332.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 3097.
14. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 3168.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 226.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 1859.
17. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 10. – Спр. 2982.
18. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 10. – Спр. 1877.
19. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 10. – Спр. 635.
20. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 7411.
21. ЦДАГО України. – Ф. 2. – Оп. 13. – Спр. 6153.
22. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 13. – Спр. 6944.
23. Моравський В. Формирование планировочной структуры сёл в зоне днепровских водохранилищ // Строительство и архитектура. – 1974. – № 5.
24. Державний архів Дніпропетровської області – Ф. Р-3383. – Оп. 10. – Спр. 78.
25. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 4469.